

TIL SISTEMASIDA LEKSIK KAUZATIVNING O‘RNI

*B.N.Turniyazov,
SamDCHTI dotsenti*

Annotatsiya. Tezisdagi til sistemasida leksik kauzativning o‘rni haqidagi masala yoritilgan bo‘lib, unda tilshunos olimlarning til tizimi xususidagi fikrlari keltirilgan hamda til o‘zaro munosabatdagi elementlarning yig‘indisi sifatida e‘tirof etilgan. Muallif til sistemasida leksik kauzativning qay tarzda voqelanishi haqida ilmiy fikrlarini bayon etgan.

Kalit so‘zlar: struktura, element, funksiya, sistema, barqarorlik, leksik kauzativ.

Til elementlarining tizimli tarzda o‘rganilishi F.de Sossyur tomonidan asoslab berildi. Olim *langue* (til) va *parole* (nutq) tushunchalarining farqli tomonlarini ko‘rsatib berdi. U *langue* terminidan til tizimidagi mavhum ifoda belgilarini izohlashda foydalandi. O‘z navbatida, *parole* terminini har bir so‘zlovchi shaxsning mazkur tizimdan konkret foydalanishini anglatishda qo‘lladi[1.204-205].

F.de Sossyurning *langue*, *parole* tushunchalarini farqlashi L.Yelmslevga obyektlarni sistema hamda jarayonga bo‘lib o‘rganishga imkon yaratdi. Boshqacha aytganda, sistema tilning belgilari tanlab olinadigan paradigmatic o‘lchovi bo‘lsa, jarayon esa lingvistik belgilarni nutqda birlashtiruvchi, paradigmatic o‘qqa suyanuvchi sintagmatik munosabatni taqozo etadi.

Sistema o‘zaro bog‘liq bo‘lgan elementlarning bir butunligidir. Aniqrog‘i, til sistemasida elementlar munosabatini taqozo etadi. Bugungi kunda tilning sistem tabiati barcha tilshunoslik maktablari tomonidan e‘tirof etildi. Sistema elementlari yaxlit kompleksni tashkil etadi va pog‘onali munosabatga bo‘ysunadi. Til tizimining mohiyatini ochib berishga qaratilgan yondashuvlar ushbu hodisaning o‘ta murakkab ekanligini ko‘rsatadi. Shu o‘rinda G.Giyomning til tizimiga bergan ta‘rifini keltirib o‘tishni joiz deb bilamiz: «Til o‘z mohiyatiga ko‘ra kogerent

hodisadir. Boshqacha aytganda, u doimiy ravishda o'zaro munosabatda bo'lgan mikrosistemalar majmuyini tashkil etadi, o'z navbatida, mazkur sistemalar «til» deb ataluvchi yaxlitlikni yuzaga keltiradi»[2.106].

Birinchilardan bo'lib V.fon Gumboldt tilning mavqeyi va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda uni tizm sifatida o'rganib: «Til iyeroglif singari insonning olam haqidagi tasavvurini qamrab oladi. Mazkur tasavvur muttasil ravishda kengayib, rivojlanib boradi va oxir oqibat o'zgarimas bo'lib qoladi», - deb aytgan edi[3.348-349].

M.Y.Blox til tizimini «yaxlitlik», «*element*», «*struktura*», «*funksiya*» kabi tushunchalardan iborat bo'lgan korrelyat konseptlar munosabati deb biladi[4.10].

Darhaqiqat, *element* til tizimining funksional komponenti sifatida faoliyat yuritadi, *struktura* esa murakkab obyekt bo'lib, elementlar yig'indisini taqozo etadi, va nihoyat, *funksiya* tushunchasi paradigmatic yoki sintagmatic munosabatni yuzaga keltiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu muchalar yig'indisi bir butunlikni kasb etib, til tizimini tashkil etadi.

L.A.Gruzbergning ta'kidlashicha, til tizimi o'z dinamizmiga ega bo'lgan har qanday tizim kabi quyidagi jihatlari bilan xarakterlanadi: 1) barqarorlik; 2) elementlar yaxlitligi; 3) uni tashkil etuvchilarning kamayib ketmaydigan yig'indiga ega bo'lishi; 4) o'zgarishlarning o'ziga xosligi[5.115].

Ta'kidlash joizki, tilshunoslik fanining har bir bo'limi o'zi tadqiq etayotgan vazifalaridan kelib chiqqan holda til tizimi haqidagi nazariy qarashlarni takomillashtirib bormoqda. Masalan, funksional uslubiyat mutaxassislari tildagi funksional uslublar yig'indisini o'ziga xos tizim sifatida e'tirof etishadi. Matn nazariyasini o'rganuvchi olimlar har bir alohida olingan matnni tizim deb bilishadi. Leksikologlar uchun tilning lug'at tarkibi belgilar tizimini tashkil etadi, so'zning semantik tuzilishi esa tildagi leksik va grammatik tizimning elementi sifatida belgilanadi. Chunki so'z semantik jihatdan ikki xil ma'noni o'zida mujassamlantirishi mumkin. Ulardan biri lug'aviy ma'no bo'lsa, ikkinchisi grammatik ma'nodir. Shu jihatdan olib qaralganda, kausativlik ham grammatik ma'no ifodalovchi vosita sifatida til tizimida alohida o'rin egallaydi.

Umuman olganda, tilshunoslikda kauzativlik tushunchasi leksik, morfologik va sintaktik jihatdan talqin etilmoqda. Biz avvalgi ishlarimizda o'zbek tili materiallari asosida kauzativlikning morfologik va sintaktik maqomi haqida ilmiy qarashlarimizni bayon etib o'tganmiz. Mazkur tezisda kauzativlikning leksik jihatdan shakllanishi xususida to'xtalmoqchimiz. Aslida leksik kauzativ deganda ma'lum bir so'zda ham so'z yasalishi, ham kauzativlik alomatlari mavjudligini tushunamiz. Mavjud holatda kauzativ qo'shimcha so'z yasash uchun ham xizmat qilishi lozim. Buni Hind-Yevropa tillarda kuzatishimiz mumkin. Masalan, taniqli fransuz tilshunosi Antuan Meye kauzativ fe'llarni tarixiy jihatdan tadqiq etib, bunda kauzativ ma'no fe'l yasalishi orqali yuzaga chiqishini ta'kidlaydi. Jumladan, olim o'zining «Introduction A l'Étude Comparative des Langues Indo-Européennes» nomli asarida sanskrit, grek, slavyan, irland, lotin tillari materiali asosida kauzativ fe'llarning qiyosiy tahlilini yoritadi. Ushbu asarda quydagi jumalarni o'qiyamiz: «Hind tilida *-eyo-: -i-(-y-)* qo'shimchasi har doim o'zakka qo'shib, fe'lning hozirgi zamon shaklini hosil qilishi bilan birga, kauzativni ham yasaydi. Masalan, sanskritdagi Vedalar tilida quyidagicha: *vart-aya-ti* «*aylantiryapti*»; *sad-aya-ti* «*o'tqizyapti*», *prath-aya-ti* «*uzaytiryapti*»[6.227].

T.G.Xazagerov ham kauzativ fe'llar yasama ekanligi haqidagi fikrni qo'llab-quvvatlaydi, lekin bu yasalish umumiy rejadagi yasalish emas, balki o'ziga xos yasalish hisoblanishini aytadi. Kauzativlar faqat fe'l so'z turkumi asosida emas, hatto ot va sifat so'z turkumlari asosida yasalishi mumkinligini izohlab o'tadi: *везти-возить* (tashimoq-tashitmoq), *отрезветь-отрезвуть* (hushiga kelmoq-hushiga keltirmoq), *обезлюдеть-обезлюдить* (odamsiz bo'lib (huvillab) qolmoq-odamsiz bo'lib (huvillatib) qoldirmoq) kabi[7.24].

O'zbek tilida mavjud holat kuzatilmasa-da, zero tilimizda orttirma nisbat qo'shimchalari so'z yasasah uchun xizmat qilmaydi, yasama fe'llarning buyruq-istak maylidagi II shaxs holatini kauzativ deb olishimiz mumkin. Chunki unda qo'zg'ash, ta'sir etish ma'nosi borligi kuzatiladi: *sana, kuchan, gapir* kabi. Shu bois mazkur fe'llarni tilimizdagi leksik kauzativlarga misol qilib olishga haqlimiz.

O‘z navbatida, leksik kauzativlarni ta’sir etish ma’nosiga qarab, quyidagilarga ajratish mumkin:

1) ishonch bildirish ta’siri: *ko‘kar, boshqar, boshla*; 2) yaratish, ijodkorlik faoliyatiga ta’sir: *ishla, sahnalashtir*; 3) bilimga, aqliy qobiliyatga ta’sir: *bahslash, o‘yla*; 4) hissiyotga ta’sir: *asabiylash, go‘zallash, shodlan, lazzatlan*; 5) miqdorga ta’sir: *ko‘pay, kamay, sana* kabi.

Ushbu maqolada leksik kauzativlarning til sistemasidagi o‘rni haqida fikr bildirib, ularning ta’sir etishdagi ma’nosini qisqacha izohlab o‘tdik, xolos. Ammo ularning kauzativ ma’nosini kelgusidagi katta ishlarda batafsilroq yoritish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мартин Б., Рингхэм Ф. Словарь семиотики. -М.: Книжный дом «Либроком», 2010.

2. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Р.Валена/Пер. с фр. П.А.Скрелина. Общая ред., посл. и ком. Л.М.Скрелиной. Изд. третье. -М.: Изд-во ЛКИ, 2007.

3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. -М.: Прогресс, 1985.

4. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. -М.: Высшая школа, 2000.

5. Грузберг Л.А., Савельева А.Ю. Системность и парадоксальность: взаимодействие или взаимоисключение?//Филол. заметки. Межвуз. сб. научн. Тр. Пермь-Любляна. -Пермь: Изд-во ПГУ, 2004. Вып. 3. Ч. 1.

6. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков/Пер.с фран. Д.Кудрявского, под ред. Р.Шор. -М.; Л.: Изд-ва Академии Наук СССР, 1938.

7. Хазагеров Т.Г. Каузативность: статус и эволюция средств выражения в русском языке//Филологический вестник Ростовского государственного университета, №1,1998.

8. Турниязова, Ш. (2022). Матн деривациясида инкор ва тасдиқ сўзларнинг ўрни. *Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar: xorijiy tajribalar, istiqbolli izlanishlar va tillarni o'qitishning innovatsion usullari*, (1), 81-83.

9. Nigmatovna, T. S. (2022). TEXT IS A HIGH-LEVEL SYNTACTIC UNIT. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(5), 263-269.

10. Bushuy, T., & Khayrullaev, K. (2022). LIFE OF WORD DURING CORONAVIRUS. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 2(8), 19-28.

11. Khayrullaev, K. Z. (2001). The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness. Abstract of candidate dissertation.–Tashkent.

12. Хайруллаев, Х. (2019). Об особенностях изучения объекта речевой лингвистики. *Иностранная филология: язык, литература, образование*, (2 (71)), 17-20.